

Elżbieta Dolata

Uniwersytet Rzeszowski
ORCID 0000-0003-1902-1410

Zdrowie uczniów przedmiotem dyskusji podczas Zjazdów Lekarzy i Przyrodników Polskich na przełomie XIX i XX wieku

Students' health was a subject of discussion during the Congresses of Polish Physicians and Naturalists at the turn of the 19th and 20th centuries

Streszczenie

Na przełomie XIX i XX w. w związku z niepokojącymi wynikami badań lekarskich w całej Europie rozgorzały burzliwe dyskusje dotyczące ochrony zdrowia dzieci i młodzieży. Wychoząc z założenia, że efekty pracy dydaktycznej uwarunkowane są dobrym zdrowiem fizycznym i psychicznym, zastanawiano się, jak zapewnić dzieciom optymalne warunki rozwoju i zapobiec chorobom. Na ziemiach polskich forum wymiany poglądów stały się m.in. Zjazdy Lekarzy i Przyrodników Polskich, których zorganizowano 15 w latach 1869–1937. W artykule poddano analizie treść wygłaszanych podczas zjazdów referatów dotyczących zdrowia uczniów celem określenia poruszanych w nich wątków. Analizy dokonano na podstawie sprawozdań i dzienników z poszczególnych zjazdów. Podczas obrad najczęściej dyskutowano o stanie zdrowia uczniów, prezentowano wyniki badań lekarskich, rozmawiano o warunkach higienicznych panujących w szkołach oraz formułowano propozycje rozwiązań poprawiających istniejący stan. Zjazdy obudziły społeczną świadomość w zakresie ochrony zdrowia uczniów i odegrały znaczącą rolę w rozwoju myśli i praktyki edukacyjnej na przełomie XIX i XX w.

Słowa kluczowe: zdrowie uczniów, wychowanie zdrowotne, higiena szkolna, zjazdy lekarskie

Abstract

At the turn of the 19th and 20th centuries, due to the disturbing results of medical tests, heated discussions on the protection of children's and youth's health flared up all over Europe. Assuming that the effects of pedagogical work are conditioned by good physical and mental health, people wondered how to provide children with optimal conditions for development and prevent diseases. In Poland, the forum for the exchange of views was, among others, the Congresses of Polish Physicians and Naturalists, of which 15 were organized in the years 1869–1937. The article analyzes the content of the papers presented during the congresses, concerning the health of students, in order to determine the topics covered in them. The analysis was made on the basis of the Reports and Journals from the individual Congresses. During the sessions, the most common topics discussed were the health of students, the results of medical tests were presented, the hygienic conditions in schools

were discussed, and proposals for solutions to improve the existing situation were formulated. The congresses awakened public awareness of the need to protect students' health and played a significant role in the development of educational thought and practice at the turn of the 19th and 20th centuries.

Keywords: students' health, health education, school hygiene, medical conferences

Wprowadzenie

Wiek XIX zapisał się w dziejach ludzkości podniesieniem wielu istotnych zagadnień związanych z losem dzieci. Wśród nich ważną kwestię stanowiło ich zdrowie i warunki życia.

Dokonujący się w tym czasie intensywny rozwój wiedzy pedagogicznej dał podstawę twierdzenia, że warunkiem skutecznej pracy dydaktycznej jest dobra kondycja fizyczna i psychiczna uczniów, co wymaga zapewnienia im odpowiednich warunków do rozwoju. Równocześnie dokonujący się wówczas intensywny rozwój nauk przyrodniczych doprowadził do rozkwitu medycyny, który umożliwił prowadzenie badań nad stanem zdrowia dzieci i młodzieży. Niestety ich wyniki nie napawały optymizmem. Bardzo często stwierdzano wady rozwojowe oraz choroby, których przyczyny zaczęto łączyć z nieodpowiednimi warunkami higienicznymi życia i nauki uczniów. Zwrócono ponadto uwagę na przeciążenie uczniów nauką szkolną powodujące zmęczenie i ograniczające możliwości przyswajania wiadomości szkolnych.

W związku z niepokojącymi wynikami badań w całej Europie rozgorzały burzliwe dyskusje dotyczące ochrony zdrowia dzieci i młodzieży. Włączyły się w nie różne środowiska, m.in. pedagodzy, higieniści, lekarze. Wychodząc z założenia, że praca pedagogiczna nad intelektem dziecka musi być poprzedzona pracą nad jego zdrowiem fizycznym i psychicznym, zastanawiano się, jak zapewnić dzieciom optymalne warunki rozwoju, zapobiegać nieprawidłowościom rozwojowym i chorobom. Forum wymiany poglądów stały się m.in. różne konferencje, zjazdy, kongresy, w które obfitował XIX wiek.

Problematyka dziecka, opieki nad nim, wychowania i edukacji podejmowana była przede wszystkim na kongresach i zjazdach pedagogicznych¹. Obok nich zagadnienia te poruszano na zjazdach lekarskich i higienicznych. Wyjątkowe znaczenie w tym zakresie odegrały Zjazdy Lekarzy i Przyrodników Polskich. Miały one znaczącą rolę w rozwoju myśli i praktyki edukacyjnej na przełomie XIX i XX w.

W artykule poddano analizie treść wygłaszanych podczas zjazdów referatów dotyczących zdrowia uczniów celem określenia poruszanych w nich wątków. Analizy dokonano na podstawie sprawozdań i dzienników z poszczególnych Zjazdów Lekarzy i Przyrodników Polskich.

¹ W. Jamrożek, *Kongresy i zjazdy pedagogiczne w rozwoju polskiej myśli i praktyki edukacyjnej (do 1939 roku)*, Poznań 2015; *Kongresy i zjazdy pedagogiczne w Polsce w XX wieku*, red. A. Kicowska, Toruń 2001.

Instytucja Zjazdów Lekarzy i Przyrodników Polskich

Organizacja Zjazdów Lekarzy i Przyrodników Polskich zainicjowana została przez dr. Adriana Baranieckiego². 27 października 1868 r. podczas Walnego Zgromadzenia Towarzystwa Lekarskiego Krakowskiego, którego był członkiem, zawnioskował o przedsięwzięcie dające szerszemu gronu lekarzy możliwość wymiany informacji i doświadczeń w związku z postępowaniem medycyny i specyfiką zawodu lekarskiego. Wniosek przyjęto i postanowiono od 1869 r. „urządzać zjazdy lekarzy i badaczy przyrody polskich”³. Już w tym samym roku wydano Ustawę Zjazdów Lekarzy i Przyrodników Polskich, w której określono cele i zadania zjazdów oraz zasady organizacyjne. Według ustawy za cel zjazdów uznano:

1. Poznawanie i analizowanie światowej wiedzy medycznej i przyrodniczej, wymiana myśli i doświadczeń w zakresie medycyny i higieny, dostosowanie osiągnięć nauki światowej do potrzeb polskich.
2. Zapoznanie się z właściwościami geograficznymi i fizycznymi różnych miejscowości w Polsce, poznanie zakładów lekarskich i przyrodniczych.
3. Konsultacje specjalistów i rozwiązywanie problemów naukowych z dziedziny medycyny.
4. Nawiązywanie i utrzymywanie kontaktów między specjalistami (lekarzami, przyrodnikami, higienistami)⁴.

Zasady organizacyjne zawarte w ustawie przewidywały, że zjazdy odbywać będą się co roku, zawsze w innym miejscu ustalonym przez uczestników. W roku 1876 zmieniono zapis, iż zjazdy będą organizowane co 2–3 lata⁵. Zawsze wybierano komitet organizacyjny kolejnego zjazdu, w skład którego wchodził: przewodniczący, wiceprzewodniczący, skarbnik, sekretarz oraz przewodniczący różnych sekcji. Ustalono, że w zjazdach mogli uczestniczyć lekarze, aptekarze, badacze przyrody i inni miłośnicy nauk przyrodniczych⁶.

Zjazdy zaczęto organizować od 1869 r. Z opublikowanych sprawozdań ze zjazdów wynika, że odbyło się ich ogółem 15. Kolejno były to zjazdy:

² Adrian Baraniecki (1828–1891) – lekarz, działacz społeczny i oświatowy, założyciel Towarzystwa Paryskiego Lekarzy Polskich, Muzeum Techniczno-Przemysłowego, twórca Wyższych Kursów dla Kobiet (po jego śmierci funkcjonowały pod nazwą Kursy im. Adriana Baranieckiego), kursów handlowych dla młodzieży i bezpłatnych wykładów niedzielnych dla rzemieślników, członek Akademii Umiejętności, Towarzystwa Lekarskiego Krakowskiego, autor publikacji z zakresu topografii, statystyki lekarskiej i antropologii; I. Bojarska, *Adrian Baraniecki* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 270; *Adrian Baraniecki. Sławni i zapomniani* [w:] *Encyklopedia Krakowa*, <https://encyklopedi Krakowa.pl/slawni-i-zapomniani/86-b/867-baraniecki-adrian.html>

³ *I Zjazd Lekarzy i Przyrodników w Krakowie*, Kraków 1868, s. 2.

⁴ *Ustawa Zjazdów Lekarzy i Przyrodników Polskich* [w:] *Dziennik VI Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich*, Kraków 1891, s. 1

⁵ Tamże, s. 2

⁶ Tamże, s. 1

1. 18–18.09. 1869 r. w Krakowie.
2. 19–24.07. 1875 r. w Krakowie.
3. 21–26.07. 1881 r. w Krakowie.
4. 1–5.06. 1888 r. w Poznaniu.
5. 17–22.07. 1888 r. we Lwowie.
6. 16–20.07. 1891 r. w Krakowie.
7. 23–25.07. 1894 r. we Lwowie.
8. 1–5.08. 1898 r. w Poznaniu.
9. 21–24.07. 1900 r. w Krakowie.
10. 22–25.07. 1907 r. we Lwowie.
11. 18–22.07. 1911 r. w Krakowie.
12. 2–16.07. 1925 r. w Warszawie.
13. 26–29.09. 1929 r. w Wilnie.
14. 11–15.09. 1933 r. w Poznaniu.
15. 4–7.07. 1937 r. we Lwowie⁷.

Instytucja szybko zdobyła uznanie początkowo w gronie medyków, a później również wśród przedstawicieli innych profesji. W zjazdach uczestniczyli lekarze, higieniści, aptekarze, ale także wielu pedagogów, działaczy oświatowych i społecznych. Wśród nich było wiele znaczących osób z różnych rejonów ziem polskich, zaangażowanych w działania na rzecz ochrony zdrowia⁸. Uczestnikami zjazdów byli m.in. Odo Bujwid, Eugeniusz Piasecki, Henryk Jordan, Bronisław Kaczorowski, Tadeusz Żuliński, Stanisław Markiewicz, Stanisław Kopczyński⁹. W kolejnych zjazdach uczestniczyło coraz więcej osób, począwszy od 263 uczestników I Zjazdu, skończywszy na 812 osobach biorących udział w XV Zjeździe zorganizowanym w 1937 r. Organizację przedsięwzięcia przerwała II wojna światowa.

---

⁷ Zjazd VIII nie doszedł do skutku, gdyż władze pruskie nie wyraziły zgody na jego zorganizowanie, jednak wydano drukiem przygotowane referaty, a kolejny zjazd uznano za IX.

⁸ E. Dolata, *Galicjyjscy popularyzatorzy zdrowia i higieny przełomu XIX i XX wieku*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2016, nr 4, s. 79–97.

⁹ **Odo Bujwid** (1857–1944) – bakteriolog, pionier higieny i profilaktyki zdrowotnej; S. Łoza, *Czy wiesz, kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, Warszawa 1937, s. 30–31; **Bolesław Błażek** (1872 – ok. 1943) – pedagog, prekursor psychometrii; *Słownik pedagogów polskich*, red. W. Bobrowska-Nowak, D. Drynda, Katowice 1988, s. 26–27; **Henryk Jordan** (1842–1902) – lekarz, pedagog, pionier wychowania fizycznego, higienista; H. Smarzyński, *Henryk Jordan. Pionier nowoczesnego wychowania fizycznego w Polsce*, Kraków 1958; **Bronisław Kaczorowski** (1857–1932) – lekarz stomatolog, lekarz szkolny, higienista; M. Demel, *Z dziejów promocji zdrowia w Polsce*, Kraków 2000, s. 83; **Eugeniusz Piasecki** (1872–1947) – lekarz, profesor teorii wychowania fizycznego i higieny szkolnej; K. Toporowicz, *Eugeniusz Piasecki. Życie i dzieło*, Warszawa–Kraków 1988; **Tadeusz Żuliński** (1839–1889) – lekarz szkolny, działacz na polu wychowania fizycznego i zdrowotnego, autor podręcznika do higieny; E. Dolata, *Tadeusz Żuliński – biogram [w:] Opieka nad dzieckiem w Galicji*, Seria: „Galicja i jej dzieciństwo”, t. 16, Rzeszów 2002, s. 210–213; **Stanisław Kopczyński** (1873–1933) – lekarz, działacz społeczny; M. Demel, *Nauczyciel zdrowia*, Warszawa 1972; Stanisław Markiewicz; E. Dolata, *Biogram [w:] Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. III, Warszawa 2004, s. 80–82.

Tematyka obrad w odniesieniu do zagadnienia zdrowia uczniów

Analizując sprawozdania ze Zjazdów Lekarzy i Przyrodników Polskich, tematyka dotycząca zdrowia dzieci i młodzieży była jednym z zagadnień, któremu poświęcano dużo uwagi. Podczas kilku pierwszych zjazdów nie stanowiła ona odrębnego przedmiotu dyskusji, jednak rozmawiano o niej w ramach ogólnych sekcji zajmujących się zdrowiem publicznym.

Już podczas I Zjazdu poruszono kwestię higieny szkolnej. Tadeusz Żuliński podczas ogólnych obrad zgłosił wniosek, „iżby we wszystkich zakładach naukowych, męskich i żeńskich, wyższych i niższych, jako też na wszechnicach, dla wszystkich wydziałów, wykładaną była higiena, a dla publiki i klas roboczych odbywały się odczyty tej umiejętności, w sposobie i zakresie odpowiednim dla słuchaczy”¹⁰.

Podczas kilku kolejnych zjazdów dyskutowano głównie o warunkach mieszkania i nauki dzieci i młodzieży. Przykładowo podczas II Zjazdu w sekcji skupiającej się wokół zagadnień medycyny publicznej Kazimierz Grabowski – krakowski lekarz zwrócił uwagę na trudne warunki życia mieszkańców Galicji. W referacie pt. *Kilka uwag o sposobach podniesienia stosunków higienicznych w Galicji* zwracał uwagę na złe warunki higieniczne panujące w domach przyczyniające się do dużej zachorowalności na różne choroby dzieci i dorosłych oraz rozprzestrzeniania się epidemii i ogromnej śmiertelności. Podkreślał konieczność upowszechnienia badań lekarskich wśród ludności i prowadzenia działań profilaktycznych oraz popularyzowania podstawowej wiedzy higienicznej¹¹. Z kolei Tadeusz Żuliński w tej samej sekcji wygłosił referat pt. *O potrzebie zaprowadzenia wykładów higieny we wszystkich zakładach naukowych*, gdzie podkreślił znaczenie znajomości zasad higieny dla zapewnienia odpowiednich warunków życia sprzyjających utrzymaniu dobrego zdrowia. Wiedza higieniczna społeczeństwa, jak twierdził, przyczyni się do zmniejszenia występowania chorób i śmiertelności ludności. Zaproponował, aby w różnych instytucjach nauczających – uniwersytetach, szkołach wprowadzić obowiązkowe wykłady z higieny oraz „odczyty popularne stałe dla ludności płci obojga”¹². Przekonywał: „Niechaj to nikogo nie dziwi, że domagamy się tak szerokiego rozpowszechnienia wiadomości higienicznych, ale tego ważność sprawy i rodzaj jej wymaga. Higijena jako nauka o zdrowiu potrzebna jest każdemu bez wyjątku człowiekowi, przepisy jej bowiem i rady powinny przewodzić nam w życiu od pierwszych chwil przyjscia naszego do rozumu. W nich wychowywać się i do nich życiem przyzwyczajając się powinniśmy, tak jak do zasad i praktyk moralnych, przewodniczących nam w życiu duchowem, dla tego też nie bez słuszności higienę

¹⁰ *Słowo na poparcie wniosku o higienie, posłanego przez Towarzystwo Paryskie Lekarzy polskich na Zjazd Lekarzy i Przyrodników do Krakowa w 1869 roku dr. Tadeusza Żulińskiego*, Lwów 1869, s. 2.

¹¹ *Pamiętnik II Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie*, Lwów 1876, s. 409.

¹² Tamże, s. 417.

nazwano katechizmem zdrowia”¹³. Powyższe postulaty przedstawiono Ministerstwu, Radzie Państwa i Radzie Szkolnej Krajowej jako wnioski z obrad Zjazdu¹⁴.

Warunki higieniczno-zdrowotne życia mieszkańców były przedmiotem rozważań również podczas V Zjazdu zorganizowanego we Lwowie w 1888 r. Józef Polak wystąpił wówczas z nowoczesnym programem działań higienicznych w naszym kraju. Dla przykładu omówił ciekawe rozwiązania sanitarne oraz formy walki o zdrowie publiczne w różnych krajach europejskich. Podkreślił, że za poziom higieny w państwie odpowiedzialny jest rząd, samorząd oraz inicjatywa społeczna. Apelował o pobudzenie polskiej inicjatywy społecznej oraz pilne założenie towarzystwa higienicznego, które koordynowałoby pracę społeczną na rzecz zdrowia i higieny. Proponował, by do zadań towarzystwa należało m.in.:

- „Utrzymywanie kontaktów z Europą dla dopływu nowych myśli oraz dla demonstrowania myśli rodzinnej na arenie światowej.
- Przejęcie przez siły społeczne z rąk władz zaborczych jak największej liczby agend, w szczególności tych, od których zależą sprawy wychowania, kultury i oświaty.
- Stworzenia ciała zbiorowego będącego szkołą społecznego myślenia i działania dla szerokich kręgów społecznych.
- Zorganizowanie ośrodka pracy naukowej niezależnego od zaborczych uniwersytetów, a dotrzymującego kroku Europie.
- Scalenie narodowe poprzez łączenie wysiłków higienistów polskich we wszystkich zaborach”¹⁵.

Propozycja przyjęta została z dużym uznaniem przez pozostałych członków obrad.

Problematyka zdrowia dzieci i młodzieży dominowała podczas obrad IX Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich. Jak wynika ze sprawozdania w sekcji higienicznej przedstawiono wiele interesujących referatów, których treść stanowiła podstawę do szerokiej dyskusji. Bardzo ciekawy referat *O zapobieganiu chorobom zakaźnym w szkole* wygłosił Odo Bujwid. Podkreślał on wielokrotnie, że w szkołach panują bardzo niekorzystne warunki dla zdrowia uczniów. W wystąpieniu wymieniał ciasne klasy, brak urządzeń sanitarnych oraz niski poziom wiedzy higienicznej jako powody łatwego rozprzestrzeniania się chorób i epidemii. Równocześnie wystąpił z propozycją wprowadzenia obowiązkowych wykładów higieny dla nauczycieli w celu zapoznawania ich z metodami zapobiegania chorobom i sposobami postępowania z chorymi dziećmi. Dla uczniów zaś postulował obowiązkową naukę zasad higieny, zdrowego odżywiania i uczenia się¹⁶. Na warunki szkolne zwrócił również

¹³ Tamże.

¹⁴ *Słowo na poparcie wniosku o higienie, posłanego przez Towarzystwo Paryskie Lekarzy polskich na Zjazd Lekarzy i Przyrodników do Krakowa w 1869 roku dr. Tadeusza Żulińskiego...*, s. 2.

¹⁵ J. Polak, *Podstawy higieny społecznej (Odczyt miany na Zjeździe Lekarzy i Przyrodników Polskich)*, „Zdrowie” 1888, nr 29, październik, s. 318–325.

¹⁶ *Dziennik IX Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich*, red. J. Raczyński, Kraków 1900, s. 189.

uwagę Bolesław Błażek w referacie pt. *Charakter dziennej i tygodniowej pracy ucznia i wady szkół naszych*. Twierdził, że w większości szkół panują bardzo złe warunki nauki, które wpływają negatywnie na rozwój fizyczny młodzieży. Wśród największych bolączek wymieniał: nieodpowiedni sprzęt szkolny, niewygodne, niedostosowane do wzrostu dzieci ławki, przepełnione klasy, brak urządzeń sanitarnych (toalet) i niestosowanie zasad higieny. Ponadto w szkołach funkcjonuje nieodpowiedni system nauczania, który oddziałuje na kondycję psychiczną uczniów. B. Błażek zwrócił również uwagę na przeciążenie uczniów nauką szkolną, powodujące zmęczenie i utrudniające przyswajanie wiadomości szkolnych¹⁷. Z kolei Jan Landau zaproponował, aby rząd ustanowił grono lekarzy, którzy przeprowadzą badania wszystkich uczniów szkół ludowych i średnich, a na podstawie wyników badań można będzie podjąć działania zmierzające do poprawy warunków zdrowotnych w szkołach. Propozycja ta spotkała się z olbrzymim zainteresowaniem i poparciem wszystkich zebranych¹⁸.

W podsumowaniu dyskusji za konieczne uznano:

- „Określenie mającego być wyczerpanym materiału szkolnego na nie krótszy termin jak jednego półrocza z zostawieniem zupełnej swobody nauczycielowi.
  - Zniesienie katalogów klasowych i natychmiastowego wpisywania doń not z odpowiedzi ucznia, a zastosowanie natomiast sokratesowskiej metody uczenia z zupełnym wykluczeniem wykładu w klasie (z wyjątkiem historii).
  - Zniżenie ilości godzin do czterech dziennie po 45 minut każda.
  - Zaprowadzenie 15-minutowej przerwy po każdej godzinie nauki.
  - Zaprowadzenie boisk przy gimnazjach.
  - Zostawienie zupełnej swobody uczniom w sposobie użytkowania pauz.
  - Skierowanie nauki historii naturalnej na żywych okazach w polu i w lesie”¹⁹.
- Sformułowane wnioski przekazano do Rady Szkolnej Krajowej.

Podczas IX Zjazdu o zdrowiu uczniów dyskutowano również na sekcji wychowania fizycznego. Sekcję tę prowadził ks. Jan Gralewski, a jej sekretarzem był Eugeniusz Piasecki. W ramach obrad tej sekcji Leonard Bier postulował, aby we wszystkich typach szkół: średnich, wydziałowych, ludowych zatrudnić lekarzy, którzy będą odpowiedzialni za sprawy sanitarno-zdrowotne tych szkół. Autor referatu zaproponował przykładowy zakres obowiązków dla lekarzy szkolnych, a wśród nich wymienił:

1. „Dozór nad stanem higienicznym budynku szkolnego, jego urządzeniem szkolnemi, stancją uczniów.
2. Dozór nad tem, by przestrzegano wykonywania rozporządzeń odnoszących się do higieny nauki i jej środków pomocniczych.
3. Opieka nad zdrowiem młodzieży szkolnej, a mianowicie:

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże, s. 188.

¹⁹ Tamże, s. 189.

- Zwalczanie i zapobieganie chorobom zakaźnym w porozumieniu i łącznie z lekarzem rządowym,
- Stwierdzenie wad fizycznych celem stałego dozoru zdrowia i względ- nego traktowania przy nauce młodzieży niemi dotkniętej,
- Nadzór nad fizycznym wychowaniem młodzieży, o ile zajmuje się nim szkoła,
- W szkołach średnich i wydziałowych obowiązek obznajmiania młodzieży z nauką o budowie i czynnościach ustroju ludzkiego i o najważniejszych zasadach z zakresu higieny osobistej i ogólnej²⁰.

Dodatkowo L. Bier apelował, by na uniwersytetach, w seminariach duchownych i nauczycielskich wprowadzono obowiązkowe wykłady i ćwiczenia praktyczne z higieny osobistej, ogólnej i szkolnej, z których kandydaci na nauczycieli zdawa- liby egzamin. Ponadto zaproponował, by przy wyborze kierowników szkół dawać pierwszeństwo pedagogom, którzy położyli zasługi na polu higieny szkolnej²¹.

Z kolei Stanisław Karpowicz zaapelował o zawiązanie „towarzystwa podnie- sienia fizycznego młodzieży”, które zajmowałyby się:

- zapobieganiem szkodliwym wpływom wychowania domowego i szkolnego,
- rozwijaniem tężyzny fizycznej i duchowej młodzieży,
- wydawaniem odpowiednich pism, broszur, książek, urządzaniem odczytów²².

Towarzystwo miało się składać z 7 wydziałów funkcjonujących w większych miastach galicyjskich pod kierunkiem komitetu centralnego.

Zagadnienie zdrowia uczniów nabrało również szczególnego wymiaru podczas obrad X Zjazdu zorganizowanego w roku 1907. Eugeniusz Piasecki zaprezentował wówczas w sekcji higienicznej materiał przygotowany przez Towarzystwo Na- uczycieli Szkół Wyższych ilustrujący warunki sanitarno-higieniczne w 40 szkołach galicyjskich. Okazało się, że w większości z nich warunki, w których odbywała się nauka, były skandaliczne. Budynek szkolne były stare, nieprzystosowane do potrzeb szkolnych, w szkołach panowała wilgoć i grzyb, nie było czystego powietrza ze względu na rzadkie wietrzenie klas i brak wentylatorów. Drewniane podłogi, schody utrudniały utrzymywanie czystości w budynkach. Korytarze zazwyczaj ciasne, ciemne powodowały, że pomieszczenia były ponure i duszne. W klasach zazwyczaj panowało przepełnienie, które utrudniało proces nauczania. W większości szkół brak było odpowiednich toalet i szatni. Sprzęty szkolne również pozostawiały wiele do życzenia. Ławki najczęściej nie były dopasowane do wzrostu uczniów, tablice powieszono w nieodpowiednim miejscu, brakowało pomocy naukowych (map, ilustracji itp.) W związku z przytoczonymi danymi E. Piasecki zakończył swoje wystąpienie następującą rezolucją: „Zjazd uznaje, że stosunki wielu budynków szkół rządowych w Galicji zasługują na najostrzejsze potępienie ze stanowiska higieny.

---

²⁰ Tamże, s. 187.

²¹ Tamże, s. 188.

²² Tamże.

Zjazd wyraża przekonanie, że godną uznania akcją Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych zmierzającą do naprawy tego stanu rzeczy powinno poprzeć całe społeczeństwo, w szczególności zaś reprezentacja kraju w Sejmie i Radzie Państwa²³. Rezolucja została zaakceptowana przez wszystkich członków posiedzenia.

W tej samej sekcji dr Hornung zaprezentował wyniki badań zdrowia 640 uczniów I szkoły realnej we Lwowie. Okazało się, że w szkole tej było wiele dzieci niedożywionych (58%) oraz chorych. Choroby oczu stwierdzono u 72% badanych, nieżyt nosa u 24,8% uczniów, przytępiiony słuch miało 7,1% dzieci, próchnicę 87%, skrzywienie kręgosłupa 15,1%, nieżyt gardła 26%, przerost migdałów 13,5%, nieżyt oskrzeli 21% badanych²⁴. W dyskusji przyznano, że prawdopodobnie w większości szkół sytuacja zdrowotna może wyglądać podobnie. Obraz zdrowia uczniów był więc bardzo niepokojący.

Duże zainteresowanie wśród zebranych wywołał referat dr. Waleriana Serbeńskiego pt. *W sprawie organizacji lekarzy szkolnych w ogólności, a w seminariach nauczycielskich w szczególności*. Prelegent przedstawił obowiązki lekarzy szkolnych w seminariach, zwracając szczególną uwagę na badanie zdrowia kandydatów przed wstąpieniem do seminariów. Podkreślił, że „tylko drogą uświadomionego pod względem higieny nauczyciela i księdza mogą poprawić się stosunki sanitarne kraju”²⁵. W związku ze swoimi spostrzeżeniami w wykładzie zawarł następujące rezolucje:

1. „X Zjazd Lekarzy i Przyrodników Polskich ponawia rezolucję zjazdu ostatniego uznając konieczną potrzebę stworzenia stałej opieki lekarskiej w szkołach.
2. Jeżeli ze względu na koszty nie mogą być od razu wszystkie kategorie szkół otoczone stałą opieką lekarską – uważa za najnajlepiej potrzebę zaprowadzenia tej opieki w seminariach nauczycielskich.
3. Uznając ważność należytego uświadomienia nauczycieli ludowych w kierunku higieny – należy dążyć, ażeby liczba godzin przeznaczonych na naukę tych przedmiotów w seminariach nauczycielskich była powiększoną, gdyż jedna godzina tygodniowo, przez jeden kurs, jest bezwarunkowo niewystarczającą.
4. Ze względu na fachową obronę interesów higieny szkolnej należy dążyć do tego, ażeby w skład Rady Szkolnej Krajowej, Rad szkolnych okręgowych i miejscowych – na równi z reprezentantami wyznań i nauczycielstwa, powołani byli reprezentanci zawodu lekarskiego, obeznani ze sprawami higieny szkolnej”²⁶.

Powyższą rezolucję jednomyślnie przyjęto i przedłożono Prezydium Zjazdu, który pozytywnie ją zaopiniował.

Prof. B. Błażek zwrócił dodatkowo uwagę na higienę pracy umysłowej w szkołach. Zauważył, że w wielu szkołach organizacja zajęć wpływa niekorzystnie

²³ *Sprawozdanie z posiedzeń naukowych w sekcjach X Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie*, red. W. Sieradzki, Lwów 1907/8, s. 268.

²⁴ Tamże, s. 269.

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże.

na stan zdrowia uczniów. Prelegent podkreślił konieczność uchwalenia ustawy wprowadzającej do szkół dwa dni w tygodniu wolnych od zajęć popołudniowych, aby uczniowie mogli spędzać więcej czasu na świeżym powietrzu. Konieczność ta wynika według niego z tego, że „etyczne i intelektualne podniesienie młodzieży jest możliwe tylko przy utrzymaniu kontaktu z przyrodą”²⁷.

Podczas obrad odczytane zostały również ciekawe postulaty zawarte w referacie dr. A. Kondratowicza. Proponował on mianowicie, by w celu poprawienia warunków higienicznych w szkołach:

- codziennie zamiatano klasy i wycierano sprzęty szkolne mokrą szmatą, raz na tydzień myto wszystko gorącą wodą, raz na kwartał robiono generalne porządki, w czasie wakacji i w przypadku epidemii dezynfekowano całą szkołę,
- otwierano często okna w czasie nauki, w lecie powinny być one otwarte przez cały dzień, w zimie podczas przerw, a gdy zaistnieje potrzeba również w czasie lekcji,
- uczniowie obowiązkowo wycierali obuwie przed wejściem do szkoły,
- zaprowadzono w każdej szkole spluwaczki z 5% roztworem kwasu karbolowego,
- odpowiednio oświetlano klasy szkolne podczas pisania i czytania,
- urządzano w porze letniej lekcje pogładowe w ogrodzie, polu lub lesie,
- zwracano uwagę na stan zdrowia uczniów, przy podejrzeniu choroby zakaźnej nie pozwalano uczęszczać do szkoły²⁸.

Zjazdowi X towarzyszyła wystawa przyrodniczo-lekarsko-higieniczna. W zaproszeniu na wystawę przesłanym do Krajowej Rady Zdrowia przez komitet organizacyjny czytamy: „Celem wystawy jest obok ujawnienia postępów nauki także rozpowszechnienie zasad higieny, a tem samym przyczynienie się do zastosowania jej postępów do życia codziennego, jako też podniesienie przemysłu krajowego zależnego lub stojącego w łączności do tych nauk”²⁹. Z programu wystawy wynika, iż została ona podzielona na dwa działy: przyrodniczo-lekarski i higieniczny. W dziale higienicznym wyodrębniono dział wychowanie młodzieży, w którego ramach zaprezentowano przykłady nowoczesnych europejskich rozwiązań sprzyjających zdrowiu uczniów. Wśród zaprezentowanych tematów znalazły się:

a) higiena budynków, narzędzi i przedmiotów szkolnych, b) higiena internatów i prywatnych zakładów wychowawczych, c) higiena metod nauczania, d) higiena nauczania i środków naukowych, e) nauka higieny dla uczniów i nauczycieli, f) fizyczne wychowanie młodzieży, g) stan zdrowotny szkół, choroby szkolne, nadzór lekarski w szkołach, h) szkoły dla słabo rozwiniętych dzieci, kursy dla niewidomych, głuchoniemych i ułomnych, i) higiena młodzieży poza szkołą, stowarzyszenia opieki nad młodzieżą, kolonie wakacyjne, zebrania i stowarzyszenia

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże, s. 280.

²⁹ *Program Wystawy Przyrodniczo-Lekarsko-Higienicznej*, Centralnyj Dierżawnyj Istorycznyj Archiv Ukrainy u Lvovi, Akta c.k. Krajowej Rady Zdrowia, Vond 668, opis 1, spr 66.

dla propagowania zasad higieny, k) ogródki freblowskie, l) kąpiele szkolne, m) boiska, parki Jordana, sporty, zabawy i zabawki dla dzieci³⁰.

Zagadnienie zdrowia uczniów omawiano również podczas XI Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich, który odbył się w Krakowie w 1911 r. Organizacją naukową Zjazdu zajął się komitet organizacyjny, którego przewodniczącym został prof. Julian Nowak³¹. Sprawami higieny szkolnej zajmowano się w sekcji zdrowotności publicznej. Funkcję przewodniczącego sekcji sprawował prof. O. Bujwid³².

Dr E. Piasecki w swoim referacie zwrócił uwagę na mierny stan wychowania fizycznego w polskich szkołach. Zauważył, że jego poprawa może nastąpić poprzez upowszechnienie ćwiczeń gimnastycznych na uniwersytetach i w seminariach nauczycielskich, wyposażenie wszystkich szkół w sale gimnastyczne i boiska, wprowadzenie obowiązkowej gimnastyki w szkołach każdego szczebla, rozpropagowanie wśród społeczeństwa idei skautingu³³.

Poza tym w referacie zawarł propozycje poprawy warunków sanitarno-higienicznych w mieszkaniach uczniowskich. Wniósł m.in., aby:

- wszelkie stancje, bursy i internaty objąć nadzorem lekarskim w zakresie warunków sanitarnych budynku, opalania, przewietrzania, żywienia wychowanków;
- w domach opieki dla ubogich dzieci wprowadzić tryb zajęć w myśl wskazań zdrowotnych (więcej ruchu, zabawy, przebywania na świeżym powietrzu, odpowiednie żywienie);
- wydawać w szkołach posiłki ubogim uczniom odpowiadające zasadom racjonalnego odżywiania³⁴.

Propozycje dr. Piaseckiego spotkały się z dużym zainteresowaniem wśród uczestników obrad, przez większość zostały zaakceptowane i uznane za konieczne do przedstawienia władzom szkolnym.

W innym referacie pt. *Opieka lekarska nad młodzieżą szkolną* dr S. Koczyński przybliżył zadania lekarzy szkolnych, którzy według niego powinni być zatrudniani we wszystkich szkołach. Zadania te miałyby się koncentrować wokół trzech aspektów:

1. higieny budynków szkolnych (wybór miejsca pod budynek szkolny, sanitarne oględziny lokalu szkolnego, higiena wszelkiego rodzaju sprzętów szkolnych);
2. higieny nauczania (kontrola nad rozkładami, liczbą dzienną godzin i przerw między lekcjami, nad rozkładem ferii w roku szkolnym);
3. higieny indywidualnej młodzieży szkolnej (badanie stanu zdrowia dzieci rozpoczynających naukę szkolną, badania kontrolne zdrowia uczniów dwa razy do roku, zapobieganie rozpowszechnianiu się chorób zakaźnych w szkole).

³⁰ Tamże.

³¹ *XI Zjazd Lekarzy i Przyrodników Polskich*, „Muzeum” 1910, t. 1, s. 320.

³² *Księga pamiątkowa XI Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w Krakowie, 18–22 lipca 1911*, Kraków 1911, s. 577.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże, s. 578.

Zebrani przyjęli tę propozycję z dużym uznaniem, podkreślając istotę zagadnienia.

W tej samej sekcji prof. O. Bujwid podczas swojego wystąpienia mówił o zadaniach higieny szkolnej, podkreślał że „higiena musi uwzględniać wykształcenie zdrowego ducha i zdrowego ciała”³⁵. W tym celu każda szkoła powinna z jednej strony dbać o zdrowie uczniów poprzez zapewnienie odpowiednich warunków nauki, a z drugiej strony rozwijać w nich umiejętność pielęgnowania swojego ciała (odpowiednie odżywianie, higiena osobista, zapobieganie chorobom, przeciwdziałanie alkoholizmowi itp.). W referacie O budynkach i sprzętach szkolnych prelegent omawiał studienki wodociągowe rozpowszechnione w szkołach europejskich i zachęcał do ich stosowania w szkołach polskich w celu poprawy warunków sanitarnych³⁶.

Dr B. Kaczorowski przedstawił z kolei wyniki badań zdrowia i higieny uczniów prowadzonych w szkołach lwowskich przez okres czterech lat. Wyniki badań wskazywały jednoznacznie na słaby stan zdrowia dzieci. Spośród 16 994 przebadanych dzieci dobry stan zdrowia wykazywało 5050, tj. 29,7%, mierny 10 942, tj. 64,4%, zły 1002, tj. 5,9%. Wiele do życzenia pozostawiała również czystość uczniów, sposób odżywiania oraz warunki mieszkaniowe³⁷. Inny lekarz dr N. Gertler w swoim wystąpieniu przytoczył również wyniki swoich badań, które dotyczyły zeszytów szkolnych. W badaniach udowodnił, że zeszyty szkolne zawierają olbrzymią ilość bakterii, co może być jedną z przyczyn rozpowszechniania chorób w szkołach.

W podsumowaniu dyskusji bardzo mocno podkreślono konieczność intensywnych działań w zakresie poprawy warunków higienicznych w szkołach i ochrony zdrowia uczniów. Zwrócono szczególną uwagę na potrzebę powołania powszechnej instytucji lekarzy szkolnych oraz wprowadzenia obowiązkowej nauki higieny na wszystkich szczeblach kształcenia³⁸.

Postulaty odnoszące się do kwestii zdrowia uczniów wypracowywane podczas zjazdów stanowiły podstawę formułowania konkretnych wniosków, które przedstawiano władzom szkolnym. We wnioskach tych każdorazowo podkreślono konieczność systematycznej poprawy warunków sanitarno-zdrowotnych w szkołach, wskazując propozycje konkretnych rozwiązań.

Podsumowanie

Z powyższych rozważań wynika, że zainteresowanie zdrowiem uczniów na przełomie XIX i XX wieku wykazywało wiele różnych środowisk. Istotną platformą wymiany poglądów były Zjazdy Lekarzy i Przyrodników Polskich, które

³⁵ Tamże, s. 582.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże, s. 587.

³⁸ Tamże.

przeważnie organizowane były na terenie Galicji. Mimo utrudnień ze strony zarobców, którzy w zjazdach dostrzegali podtekst patriotyczny i zjednoczeniowy, propagowano wyniki prowadzonych w kraju i za granicą badań medycznych oraz pedagogicznych, popularyzowano wiedzę higieniczno-medyczną i pedagogiczną. Analiza treści referatów zawartych w sprawozdaniach i dziennikach zjazdów daje podstawę do stwierdzenia, iż tematyka dzieci i młodzieży z biegiem czasu nabierała coraz większego znaczenia. Na kolejnych zjazdach pojawiała się coraz więcej referatów dotyczących zdrowia uczącej się młodzieży oraz poruszano coraz szerszy zakres zagadnień. W wyniku przeprowadzonej analizy można uznać, że dyskusje dotyczące zdrowia uczniów koncentrowały się wokół takich zagadnień, jak:

- stan zdrowia uczniów i prezentowanie badań lekarskich prowadzonych w szkołach;
- warunki higieniczno-zdrowotne panujące w szkołach i ich wpływ na zdrowie uczniów;
- postulaty higieniczne w odniesieniu do przedstawianych informacji;
- przykłady nowoczesnych rozwiązań sanitarnych stosowanych w szkołach innych państw;
- wnioski i petycje do władz szkolnych i krajowych o podjęcie działań na rzecz poprawy sytuacji sanitarno-zdrowotnej w szkołach.

Prezentowane informacje dawały obraz panujących w szkołach polskich warunków nauki i stanu zdrowia uczniów. Z kolei doniesienia o nowoczesnych rozwiązaniach higienicznych stosowanych w szkołach europejskich (ławki, tablice, rozwiązania architektoniczne budynków szkolnych itp.) umożliwiały opracowywanie koncepcji poprawy istniejącego stanu³⁹. Dzięki wymianie poglądów i podejmowanym dyskusjom budziła się stopniowo świadomość koniecznych zmian w ochronie zdrowia dzieci i młodzieży. Ważne okazały się wypracowywane podczas obrad wnioski i rezolucje wystosowywane do władz krajowych i szkolnych, mobilizujące do wprowadzania odpowiednich regulacji prawnych. Pod wpływem tych działań polska szkoła ulegała stopniowemu przeobrażeniu⁴⁰. Zmieniały się sukcesywnie warunki nauki szkolnej dzięki budowie i urządzaniu budynków szkolnych z uwzględnieniem zaleceń higienicznych, organizowaniu procesu nauczania według wskazówek lekarskich, co wpływało na poprawę stanu zdrowia uczniów. Przy szkołach zaczęto zakładać boiska sportowe, ogrody umożliwiające uczniom ruch na świeżym powietrzu. Zaprowadzono jako obowiązkową naukę gimnastyki i higieny. W szkołach zatrudniano lekarzy szkolnych, którzy prowadzili badania stanu zdrowia uczniów i profilaktykę zdrowotną. Oczywiście wiele rozwiązań wymagało czasu, ale stopniowo poprawiała się rzeczywistość higieniczno-zdrowotna

³⁹ *Wystawy, „Muzeum” 1907*, t. 1, s. 217.

⁴⁰ E. Juško, A. Niedojadło, *Problematyka zdrowia w systemie wychowawczym polskiej szkoły powszechnej w Okręgu Szkolnym Krakowskim w latach 1918–1939* [w:] *Człowiek w zdrowiu i chorobie*, red. E. Barnaś, Tarnów 2016, s. 186–198.

szkół. Można uznać, że Zjazdy Lekarzy i Przyrodników Polskich obudziły społeczną czujność i inicjatywę w kwestii ochrony zdrowia uczniów.

Zagadnienie zdrowia uczniów nie traci na aktualności. Współcześnie pedagodzy i lekarze sygnalizują również przeciążenie uczniów nauką szkolną, publikują niepokojące wyniki badań wskazujące na spadek kondycji fizycznej i psychicznej dzieci i młodzieży oraz niedostatek odpowiedniej opieki w tym zakresie. Badacze wskazują na brak równowagi między obciążającymi, zorganizowanymi zajęciami (korepetycje, różnorodne zajęcia dodatkowe) a czasem wypoczynku i spontanicznych aktywności dzieci⁴¹. Również aktualnie toczą się dyskusje, jak zapewnić optymalne warunki rozwoju dzieciom i młodzieży oraz jak zadbać o dobry stan ich zdrowia. Wciąż dostrzega się wiele braków i koniecznych działań w ochronie zdrowia uczniów.

Bibliografia

- Akta c.k. Krajowej Rady Zdrowia*, Centralny Dierżawnyj Istoričnyj Archiv Ukrainy u L'vovi, Vond 668, opis 1, spr 66.
- Adrian Baraniecki. *Sławni i zapomniani* [w:] *Encyklopedia Krakowa*, <https://encyklopediakrakowa.pl/slawni-i-zapomniani/86-b/867-baraniecki-adrian.html> (dostęp: 19.09.2024).
- Atroszko B., *Dlaczego uczniowie polskich szkół są przeciążeni nauką?*, „Reviewed Proceedings of the Interdisciplinary Scientific International Conference for PhD. students and assistants QUAERE 2021”, vol. XI, June 28–30, 2021, Hradec Králové, The Czech Republic, https://www.researchgate.net/publication/356439479_Dlaczego_uczniowie_polskich_szkol_sa_przeciazeni_nauka (dostęp: 16.09.2024).
- Bojarska I., *Adrian Baraniecki* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935.
- Demel M., *Nauczyciel zdrowia*, Warszawa 1972.
- Demel M., *Z dziejów promocji zdrowia w Polsce*, Kraków 2000.
- Dolata E., *Tadeusz Żuliński – biogram* [w:] *Opieka nad dzieckiem w Galicji*, Seria: „Galicja i jej dziedzictwo”, t. 16, Rzeszów 2002.
- Dolata E., *Galicjyscy popularyzatorzy zdrowia i higieny przełomu XIX i XX wieku*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2016, nr 4, s. 79–97.
- Dziennik IX Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich*, red. J. Raczyński, Kraków 1900.
- Dziennik VI Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich*, Kraków 1891.
- Dziennik XIV Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w Poznaniu*, red. J. Jakubowski, Poznań 1933.
- Dziennik XV Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie*, Lwów 1937. *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. III, Warszawa 2004.
- Jamrożek W., *Kongresy i zjazdy pedagogiczne w rozwoju polskiej myśli i praktyki edukacyjnej (do 1939 roku)*, Poznań 2015.
- Juško E., Niedojadło A., *Problematyka zdrowia w systemie wychowawczym polskiej szkoły powszechnej w Okręgu Szkolnym Krakowskim w latach 1918–1939* [w:] *Człowiek w zdrowiu i chorobie*, red. E. Barnaś, Tarnów 2016.

---

⁴¹ B. Atroszko, *Dlaczego uczniowie polskich szkół są przeciążeni nauką?*, „Reviewed Proceedings of the Interdisciplinary Scientific International Conference for PhD. students and assistants QUAERE 2021”, vol. XI, June 28–30, 2021, Hradec Králové, The Czech Republic, s. 566–574.

- Kongresy i zjazdy pedagogiczne w Polsce w XX wieku*, red. A. Kicowska, Toruń 2001.
- Księga pamiątkowa XI Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w Krakowie, 18–22 lipca 1911*, Kraków 1911.
- Łoza S., *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, Warszawa 1937.
- Pamiętnik II Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie*, Lwów 1876.
- Polak J., *Podstawy higieny społecznej (Odczyt miany na Zjeździe Lekarzy i Przyrodników Polskich)*, „Zdrowie” 1888.
- Program XVIII Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich, który miał się odbyć w Poznaniu*.
- Słownik pedagogów polskich*, red. W. Bobrowska-Nowak, D. Drynda, Katowice 1988.
- Słowo na poparcie wniosku o higienie, posłanego przez Towarzystwo Paryskie Lekarzy polskich na Zjazd Lekarzy i przyrodników do Krakowa w 1869 roku dr. Tadeusza Żulińskiego*, Lwów 1869.
- Smarzyński H., *Henryk Jordan. Pionier nowoczesnego wychowania fizycznego w Polsce*, Kraków 1958.
- Sprawozdanie z posiedzeń naukowych w sekcjach X Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie*, red. W. Sieradzki, Lwów 1907/8.
- Toporowicz K., *Eugeniusz Piasecki. Życie i dzieło*, Warszawa–Kraków 1988.
- Wystawy, „Muzeum” 1907*, t. 1.
- I Zjazd Lekarzy i Przyrodników w Krakowie*, Kraków.
- XI Zjazd Lekarzy i Przyrodników Polskich, „Muzeum” 1910*, t. 1.